

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

“Όπως είπαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο τὸ Βυζάντιο, συνεχίζοντας τὴν παράδοση τῶν πρώτων αἰώνων, θέλει νὰ εἶναι ὀρθόδοξο. Καλὸ εἶναι νὰ δοῦμε, σὲ ὅσο μέτρο μπορούμε, τὸ βάθος, τὸ νόημα τῆς Ὁρθοδοξίας, ἢ καλύτερα τὴν πνευματικὴ ὄραση ποὺ περικλείει, τὰ προβλήματα ποὺ διεγείρει, ἀπὸ φιλοσοφικὴ βέβαια ἀποψη, ὅχι καθαρὰ θεολογικὴ, γιὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομε ἀρμοδιότητα.

Τονίσαμε στὰ προηγούμενα ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι ἀποτελεσματικὸ σχεδὸν δημιούργημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, στὴν ὁποία κυριαρχεῖ ἡ θεωρητικὴ σκοπιὰ, ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴ βασικὴ καὶ ριζικὰ ἑλληνικὴ ἀνάγκη τοῦ ὀρθοῦ δοκεῖν, ἐφαρμοσμένη στὸν τομέα τῆς θρησκείας τώρα. Ἐπιμείναμε ἔπειτα στὴ διαστολή, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι πάντα ζωντὴ στὸ νοῦ μας, ἀνάμεσα στὴ στάση τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενα τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως οἱ θετικὲς λόγου χάρι, καὶ τὴ στάση ἀπέναντι στὰ πνευματικὰ ἔργα. Τὸ ἀποτέλεσμα τὴν πρώτη φορὰ εἶναι ἡ ἐξήγηση, τὴ δεύτερη φορὰ, ἡ ἐρμηνεία. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ξέρωμε τί θὰ ζητήσωμε ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξο σκέψη.

Εἶπαμε, ὡς πρὸς αὐτό, ὅτι, στὸ βάθος, κάθε χριστιανικὴ σκέψη, εἶναι ἐρμηνευτικὴ τῆς θείας διδασκαλίας καὶ ὅτι ἡ ὀρθοδοξία εἶναι ἐκείνη ποὺ καθορίζει τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ κινῆται ἐλεύθερα ἡ σκέψη, χωρὶς νὰ παύη νὰ εἶναι χριστιανικὴ. Πρέπει λοιπὸν νὰ περιέχη ἡ Ὁρθοδοξία τὴν οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτῆς τῆς οὐσίας, ὕστερα ἀπὸ μακροὺς ἀγῶνες καὶ μακρὲς συζητήσεις, ποὺ βάσταξαν αἰῶνες, κατόρθωσαν οἱ Πατέρες νὰ δώσουν μιὰ διατύπωση, ποὺ ἀποτελεῖ μοναδικὸ κείμενο στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν πυκνότητά του, ἐννοῶ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Μοιάζει σὰ λαξευμένο ἀπάνω σὲ γρανίτη. Κάθε λέξη του μετρομένη καὶ ἀκριβοζυγισμένη· βαλμένη στὴ θέση ποὺ τῆς ταιριάζει, σηκώνει ἢ κάθε μιὰ, ἀνετα τὸ μεγάλο βᾶρος ποὺ τῆς ἔχουν παραδώσει καὶ πρόθυμα ἐμπιστεύεται στὸν ἀποδέκτη της τὴν πυκνὴ σκέψη ποὺ τῆς ἔχουν ἐμπιστευθῆ. Ἀπὸ τὰ δώδεκα ἄρθρα τοῦ Συμβόλου τὰ ἕξ ἀναφέρονται στὸ Χριστό· διατυπώνουν τὴν ὀρθόδοξο διδασκαλία γιὰ τὸ χριστολογικὸ πρόβλημα. Ὄταν σκεφθοῦμε ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔδωσε λαβὴ στὶς σπουδαιότερες καὶ σοβαρότερες αἱρέσεις, ὅτι ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ

Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ θεμελιῶδες δόγμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, εὐκόλα καταλαβαίνομε γιατί τόσα ἄρθρα ἀφιερώθηκαν σ' αὐτό.

Ἀρνητικά, πολὺ ἐβοήθησαν στὴ διατύπωση τῆς Ὁρθοδοξίας οἱ αἵρέσεις. Μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἀνακίνησαν, τὶς ἀπορίες ποὺ διατύπωσαν, τὶς θέσεις περὶ ὑποστήριξαν, ἔδωσαν πολύτιμες εὐκαιρίες στοὺς Ὁρθοδόξους συγγραφεῖς νὰ προχωροῦν βαθύτερα στὴν ἐρμηνεία τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, νὰ θεμελιώνουν τὴν ὀρθόδοξη ἀποψη. Στὴ συζήτησή τους, αἵρετικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι συχνὰ κατέφευγαν στὰ ὄπλα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ ὁ τρόπος ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν δείχνει πολὺ καθαρὰ τὴν ἀπόσταση ποὺ τοὺς χωρίζει. Θὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Τὸν ἔβδομο αἰῶνα ἐμφανίσθηκε μιὰ νέα σπουδαία αἵρεση, ὁ μονοθελητισμὸς, παραφυάδα τοῦ μονοφυσισμοῦ. Ἡ αἵρεση αὐτὴ ἔφερε μεγάλο σάλο στὸ χριστιανικὸ κόσμον, ἐπιχειρώντας νὰ ἀνατρέψῃ τὴ λύση ποὺ εἶχαν δώσει αἱ Οἰκουμενικαὶ σύνοδοι στὸ Χριστολογικὸ πρόβλημα. Ἀφοῦ ὁ Χριστὸς, ἔλεγαν οἱ αἵρετικοί, εἶναι ἓνα πρόσωπο, ἓνα ἄτομο, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχη παρὰ μιὰ μόνο θέληση, καὶ συνεπῶς μιὰ μόνο ἐνέργεια. Δυὸ θελήσεις, ὅπως δέχονται οἱ Ὁρθόδοξοι, θὰ σήμαιναν δυὸ Χριστούς· τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι ἢ μιὰ θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίφραση μὲ τὴν ἄλλη. Ἐπειτα ὁ Χριστὸς ὡς Θεὸς εἶναι ἀναμάρτητος· τὸ ἀναμάρτητο μπορεῖ, λέγουν, νὰ θεμελιωθῇ καλύτερα, ἂν ἀρνηθοῦμε ὅτι ὁ Χριστὸς ἔχει καὶ ἀνθρώπινη θέληση, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ ρίζα κάθε ἁμαρτίας. Ὅταν ὅμως δεχτοῦμε τούτῃ τὴ θέση, τότε τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ θὰ τὴ δοῦμε μόνο σὰν ἓνα ὄργανο, ποὺ τὸ θέτει σὲ κίνηση ἢ θεότητα. Δὲ διαλύεται δηλαδὴ μόνο τὸ μυστήριον τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση καταδικάζεται στὸν παθητικὸ ρόλο ἑνὸς ὄργανου.

Ὁ σπουδαιότερος ἀντίπαλος τοῦ μονοθελητισμοῦ στάθηκεν ὁ Μάξιμος (580 - 662), ποὺ γι αὐτό του τὸ ἔργο ὀνομάσθηκεν Ὁμολογητής. Δυνατὸς νοῦς, ἀλλὰ καὶ φλογερὴ καὶ μυστικὴ ἰδιοσυγκρασία, δὲ δίστασε καὶ τὴ ζωὴ του νὰ θυσιάσῃ γιὰ τὶς ὀρθόδοξες πεποιθήσεις του. Πέθανε ἐξόριστος ὕστερα ἀπὸ βασανιστήρια καὶ ἀκρωτηριασμούς. Στοὺς αἵρετικούς ἀντιθέτει ὁ Μάξιμος τὴν ὀρθόδοξη θέση ποὺ δέχεται τὸ Χριστὸ τέλειον ἄνθρωπο καὶ τέλειον Θεό· «ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ» ὡς πρὸς τὴν θεότητα, «ὁμοούσιον τῷ ἀνθρώπῳ» ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Μέσα στὸ Χριστὸ ἔχει γίνῃ «ἀσύγχυτος ἔνωσις» τῶν δυὸ φύσεων.

Δίκαια θὰ ἐρωτήσῃ κανεὶς τί σχέση ἔχει μ' αὐτὰ ἡ φιλοσοφία;

Θὰ τὸ δοῦμε ἀμέσως. Ὁ Μάξιμος ἦταν ἄνθρωπος μὲ γερὴ χριστιανικὴ ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωση. Ξεχώρισε λοιπὸν καθαρὰ τὴ φιλοσοφικὴ, τὴ μεταφυσικὴ ἀρχή, ἀπάνω στὴν ὁποία στήριζαν οἱ μονοθελη-
τες τὸ οἰκοδόμημα τῶν συλλογισμῶν τους. Κατὰ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, ἡ θέληση καὶ ἡ ἐνέργεια εἶναι ἴδια τοῦ προσώπου. Ἄφοῦ λοιπὸν ἔχομε στὸ Χριστὸ ἓνα μόνον πρόσωπο, θὰ ἔχομε κατ' ἀνάγκην μιὰ καὶ μόνον θέληση, μιὰ καὶ μόνον ἐνέργεια. Θὰ ἦταν ἀκατανόητο νὰ ἔχομε δυό. Αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἐλέγχει ὁ Μάξιμος μὲ ἐμπεριστατωμένο τρόπο, τὴν ἀνατρέπει καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θέλησή καὶ ἡ ἐνέργεια δὲν εἶναι ἴδια τοῦ προσώπου, ἀλλὰ τῆς φύσεως, τῆς οὐσίας, ἀπάνω στὴν ὁποία εἶναι οἰκοδομημένο τὸ πρόσωπο. Κι ἀφοῦ στὸ πρό-
σωπο τοῦ Χριστοῦ ἔχομε δυὸ φύσεις, τὴν θεία καὶ τὴν ἀνθρώπινη, ἐπόμενον νὰ ἔχομε καὶ δυὸ θελήσεις καὶ ἐνεργειές.

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀρχὴ ποὺ ἀντιθέτει ὁ Μάξιμος στοὺς ἀντιπάλους του εἶναι ἀριστοτελική, οὐσιώδης μάλιστα θέση τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς γιὰ τὴν οὐσία. Τὴ χρησιμοποιεῖ ὅμως ὁ Μάξιμος γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία. Κάνει δηλαδὴ ὅ,τι θὰ κάμῃ πολὺ ἀργότερα στὴ Δύση σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἄκινῆτος. Ἀντίθετα, τοὺς αἵρετικούς ἢ φιλοσοφικὴ σκέψη τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία. Θὰ τὸ δοῦμε αὐτὸ καὶ στὴ συνέχεια. Τὸ παράδειγμα ποὺ ἐδώσαμε δείχνει καθαρὰ, ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ θεολογικὰ πορίσματα στὰ ὁποία καταλήγουν οἱ ἀντιμαχόμενες μερίδες, μπορούμε, σχεδὸν πάντα, νὰ βροῦμε ὅτι ἡ συζήτηση θεμελιώνεται ἀπάνω σὲ ἓνα μεταφυσικὸ θέμα. Ἔτσι τὸ μεταφυσικὸ πρό-
βλημα ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βᾶθος γιὰ τὴ συζήτηση ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ μονο-
θελητισμοῦ εἶναι νὰ ἐρευνήσωμε ἂν ἡ θέληση καὶ ἡ ἐνέργεια εἶναι ἴδια τοῦ προσώπου, ἢ τῆς φύσεως, τῆς οὐσίας τοῦ προσώπου. Ὅταν αὐτὴ τὴν ἐρευνα κάνωμε στὰ κείμενα τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἢ ἐργασία μας εἶναι καθαρὰ φιλοσοφικὴ, ἀναζητᾷ τοὺς ἀρμούς τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἔτσι εἶναι ποὺ ἀπὸ καμμιὰ σε-
λίδα τῶν συζητήσεων ποὺ προκάλεσαν οἱ αἵρέσεις, καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, δὲ λείπει τὸ φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον.

Θὰ ἀντικρῦσωμε τώρα ἀπὸ ἄλλη ἄποψη τὶς αἵρέσεις ἀπὸ τὴ μιὰ στὸ σύνολό τους, καὶ τὴν ὀρθοδοξία, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Συχνὰ χαρακτη-
ρισαν οἱ νεώτεροι τοὺς σφοδροὺς ἀγῶνες ποὺ ξεσήκωσαν οἱ αἵρέσεις ὡς παιδαριωδίες στενοκεφάλων θεολόγων. Εἶδαν σ' αὐτὲς μιὰ μορφή «βυζαντινισμοῦ», τῆς κακῆς δηλαδὴ ἐκείνης ιδιότητος ποὺ ἀποδίδουν στοὺς Βυζαντινοὺς, νὰ χάνωνται σὲ ἀπέραντες καὶ μάταιες λεπτολογίες.

Είναι ανάγκη να πούμε ότι αυτά τα λένουν όσοι δὲ βλέπουν τὴν οὐσία τοῦ Βυζαντίου ; Δὲ βλέπουν σὲ πόσο μεγάλο βαθμὸ ἡ Βυζαντινὴ ζωὴ διέπεται ἀπὸ ζωντανὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν αἰωνιότητα, κύριο ἰδανικό της ἔχει νὰ μεταμορφώσῃ τὸν « Ἀδάμ » σὲ « Χριστό ». Καὶ γι' αὐτὸ ὅποιος, ὅπως οἱ αἵρετικοί, ἔρχεται νὰ ταράξῃ αὐτὸ τὸ ρυθμὸ, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ χριστιανὸς βαδίζει πρὸς τὴν δλοκλήρωσὴ του καὶ τὴν αἰωνιότητα, καταστρέφει τὴ σωτηρία. Οἱ αἱρέσεις προσβάλλουν τὸ μεγαλύτερο βάθος, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑψηλότερο κάλλος τοῦ χριστιανισμοῦ, αὐτὴ τὴν δλοκλήρωσιν εἰς τὴν αἰωνιότητα. Γι' αὐτὸ προκαλοῦν τοὺς τόσο σφοδροὺς ἀγῶνες.

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας δέχονται πάλι συνήθως, ὅτι ὁ θρίαμβος τῆς ὀρθοδοξίας ἀποτελεῖ νίκη ἐναντίον τοῦ πνευματικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ ἐναντίον τῆς μυστικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας τῶν δογμάτων πού παρουσίαζαν οἱ αἱρέσεις. Μᾶς λέγουν μὲ ἄλλα λόγια ὅτι οἱ αἱρέσεις ἀποτελοῦν πιὸ μυστικὴ καὶ πιὸ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τοῦ δόγματος. Εἶναι ἄραγε ἔτσι ; Ὅτι στὸ βάθος σχεδὸν κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς αἱρέσεις ὑπάρχει προσπάθεια νὰ συλλάβουν τὸ δόγμα πιὸ ἐλεύθερα, αὐτὸ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἀρνηθῆ. Αὐτὸ ὅμως ἴσα ἴσα ἀποτελεῖ τὸ τρωτὸ τῆς αἱρετικῆς ἐρμηνείας. Ἡ σκέψη τοῦ αἱρετικοῦ δίνει στὸν ἑαυτὸ της τὸ δικαίωμα νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὸ δόγμα ἔτσι συχνά, ἀντὶ ἐρμηνείας τοῦ δόγματος, παρουσιάζει νέο δόγμα. Δὲν ἀνταποκρίνεται λοιπὸν εἰς τὴν βασικὴ ἀπαίτηση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου, πού, ὅπως εἶπαμε, οὐσία του εἶναι νὰ βοηθῆ τὴν κατανόησιν τοῦ δόγματος πού δόθηκε, ὄχι νὰ δημιουργῆ ἄλλο δόγμα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ παρουσιάσῃ ἡ σκέψη τοῦ αἱρετικοῦ ἐνδιαφέρον ἀπὸ καθαρὰ φιλοσοφικὴ ἄποψη, ὡς φιλοσόφημα, καὶ ἄρκετὲς αἱρέσεις παρουσιάζουν πράγματι, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνῃ ὅμως ὅτι εἶναι πιστότερες ἐρμηνεῖες τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἄς δοῦμε τώρα ἂν οἱ αἱρέσεις ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους πιὸ μυστικὴ καὶ πιὸ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἀπὸ τὴν Ὄρθοδοξία. Ὅταν λέμε Ὄρθοδοξία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐννοοῦμε φυσικὰ τὴν κοινὴ ἐρμηνεία πού δέχονταν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς αἱρετικούς. Χωρὶς νὰ ξεχνοῦμε βέβαια ὅτι ἡ Ὄρθοδοξία, ὅπως εἶπαμε καὶ εἰς τὰ προηγούμενα, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔργο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἐκεῖνο λοιπὸν πού ξεχωρίζει καθαρὰ τὴν Ὄρθοδοξία εἶναι ἡ ἀνένδοτη θέλησὴ της νὰ μὴ ἀπομακρυνθῆ καθόλου ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ βάση τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως τὴν ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐνανθρώπησιν τοῦ Σωτῆρος, ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη δηλαδὴ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ.

Τοῦτο φάνηκε καθαρά στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν μονοφυσιτικῶν αἱρέσεων. Ἡ δύναμη τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ὅτι δέχεται τὴν ἀποκάλυψη ὅπως δόθηκε. Δὲν ξεχνᾷ, οὔτε στιγμή, ὅτι ἡ γνώση, ἡ ἀνθρώπινη σοφία δὲ σώζει, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος σώζεται μόνο ὅταν παραδίνεται στὴν ὁδήγηση τοῦ θείου φωτός. Ὅταν στὸ Θεὸ παραδώσει τὴ θέλησή του. Εἶναι δυνατὴ πρὸ μυστικῆς στάσης ἀπ' αὐτήν; Διψώντας τὴν τελειότητα ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ διακατέχεται ἀπὸ θεῖον ἔρωτα. Βλέπει τὸ Χριστὸ ὡς «Νυμφίον», ὡς «μνηστόν», ὁμιλεῖ γιὰ «νυμφῶνα». Πυρπολεῖται ἡ ψυχὴ ἀπὸ μυστικὸν ἔρωτα πρὸς τὸν «Νυμφίον» καὶ ἀναοριπίζεται πρὸς τὰ ὕψη, ἀναζητώντας τὴ μυστικὴ ἔνωσή της μὲ αὐτόν. Λάμπρὸ παράδειγμα, ἕνα μέσα στὰ τόσα, εἶναι τὸ ἀκόλουθο περίφημο ἰδιόμेलο :

Τὸν Νυμφῶνά σου βλέπω
 Σωτήρ μου κεκοσμημένον.
 Καὶ ἔνδυμα οὐκ ἔχω
 Ἴνα εἰσέλθω ἐν αὐτῷ.
 Λάμπρυνόν μου τὴν στολὴν τῆς ψυχῆς
 φωτοδότα, καὶ σῶσόν με.

Ἡ στάση αὐτὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ ρίζα τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ὅλη μυστικὴ. Δὲν ξεκινᾷ ἡ Ὁρθοδοξία ἀπὸ συζήτηση μὲ τὸ δόγμα, τὸ δέχεται μὲ μιὰ ἄμεση ἐνόραση. Καὶ ταυτόχρονα αἰσθάνεται ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ δώσει μιὰ λογικὴ ἔκφραση τοῦ δόγματος, στερεή, σαφὴ καὶ ἀκριβολογημένη. Ἐτσι ὁ ὀρθόδοξος ὄλο τὸ μυστικισμό του καὶ ὅλες τὶς πνευματικὲς του δυνάμεις τὶς καταβάλλει στὸ ἔσωτερικὸ τοῦ δόγματος, νὰ τὸ κατανοήσῃ καὶ νὰ προσαρμοστῇ σ' αὐτό. Ἄν δὲν προσέξωμε αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἀδιαφορήσωμε γιὰ τὴ Βυζαντινὴ σκέψη. Θὰ τὴν δοῦμε σὰν ἀναμάσημα τῶν σκέψεων τῶν πρώτων αἰώνων. Ἄφοῦ πιά ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει καθοριστῆ, δὲν ὑπάρχει πιά, μπορεῖ νὰ σκεφτοῦμε, πεδίο γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι. Πρῶτα γιὰτὶ οἱ αἱρέσεις δὲν ἔπαψαν σὲ ὅλη τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ νὰ ἀνακινοῦν πολλὰ νέα, ἢ μὲ νέα μορφὴ θέματα. Καὶ τὸ σπουδαιότερο γιὰτὶ ὑπάρχει πάντα, ὅπως εἶπαμε, ἡ δυνατότητα νὰ προχωρήσῃ ἡ ἀνθρώπινη σκέψη σὲ βαθύτερη ἐρμηνεία τοῦ πνευματικοῦ ἔργου. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε στὸ Βυζάντιο μὲ ἔξαρση κυρίως, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο, τοῦ μυστικισμοῦ. Εἶναι λοιπὸν πρὸ μυστικῆς σύλληψης τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ Ὁρθοδοξία, καὶ εἶδαμε γιὰτὶ. Χάρις σ' αὐτὴ τῆς ἀκριβῶς τὴ στάση ἡ Ὁρθοδοξία δὲ μεταβάλλεται σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ διδασκαλία, σὲ ἕνα φιλοσόφημα, μένει μιὰ μυστικὴ κατάφραση

τοῦ δόγματος, πού ἐμπιστεύεται ὁμως στό λόγο γιά τή λογική ἀρθρωση καί διατύπωσή του. Μένει δηλαδή θρησκεία. Ἐάν λοιπόν οἱ αἱρέσεις εἶναι κάποτε πιό φιλοσοφικές στήν ἀφετηρία τους, ἀφήνουν δηλαδή τή σκέψη νά κινῆται πιό ἐλεύθερα ἀπέναντι τοῦ δόγματος, ἢ Ὁρθοδοξία εἶναι πιό φιλοσοφική στό ἐσωτερικό τοῦ δόγματος, ὅταν καταβάλλη τίς δυνάμεις τῆς νά τὸ κατανοήσῃ με τρόπο βαθύτερο. Τὴν ἀφετηρία, ὅπως εἶπαμε, δὲν τὴ συζητᾷ, καταφάσκει μυστικά τὸ δόγμα. Ἡ μόνη πηγή γιά τὴν ἀλήθεια, γιά τὴ γνώση εἶναι ἡ πίστη,

Τὴν ἀπόδειξη γι' αὐτό, λέγει ὁ Δαμασκηνός (674 - 749), μᾶς τὴ δίνει τὸ γεγονός, ὅτι σὲ κείνους πού ἐξετάζουν τὰ θεία μὲ τὸ φυσικό, τὸν ἀνθρώπινο λόγο, τὰ πράγματα τῆς πίστεως φαίνονται σὰν μωρία· γιατί ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸ Θεό, εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ φύση, πέρα ἀπὸ τὸ λόγο, πέρα ἀπὸ τὸ συλλογισμό. Ἡ γνώση αὐτῶν τῶν πραγμάτων, προσθέτει, εἶναι γνώση ψυχική καὶ δαιμονιώδης. Ὁ Θεός, πού εἶναι ἡ βίωση καὶ ἡ ἀσφάλεια γιά κάθε γνώση, καὶ ἡ αἰτία τοῦ παντός, εἶναι ἀκατανόητος καὶ ἀρρητος. Ὅπως δὲ μᾶς μετέδωσε τὴν οὐσία του, ἔτσι δὲ μᾶς μετέδωσε καὶ τὴ γνώση τῆς οὐσίας του. Ὅ,τι κατανοοῦμε ἀπὸ τὸ Θεό, δὲν εἶναι ἡ οὐσία του, ἀλλὰ κάτι γύρω ἀπὸ τὴν οὐσία του, τὰ κατηγορούμενα δηλαδή τῆς οὐσίας του, ἀναρχος, ἀόρατος, λόγου χάρη, πού τὰ περισσότερα εἶναι ἀποφατικά. Ὁ Θεός δὲν εἶναι κανένα ἀπὸ τὰ ὄντα, ὄχι διότι δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ γιατί βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ ὄντα καὶ πληροῖ τὸ πᾶν. Εἶναι ὁ Θεός ἕνας ἀκεανός τοῦ ἀπείρου ὄντος, «ἀπερίγραπτος». Εἶναι ἡ πηγή τοῦ ὄντος. Γι' αὐτό, τὸ ὄνομα πού τοῦ ἀρμόζει περισσότερο εἶναι νά τὸν ὀνομάζωμε ὁ Ὄν, ἢ ὁ ἀγαθός, γιατί γιά τὸ Θεό δὲν μπορούμε νά ποῦμε πρῶτα ὁ Ὄν καὶ ἔπειτα ὁ ἀγαθός. Ἡ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ τίθεται ταυτόχρονα μὲ τὴν οὐσία του. Τὸ εἶναι καὶ ἡ Ἀγαθότητα ταυτίζονται στό Θεό. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀγαθότητα ταυτίζεται μὲ τὴ θεία θέληση. Ὁ Θεός δύναται ὅ,τι θέλει, ἀλλὰ δὲ θέλει ὅλα ὅσα δύναται. Δύναται νά ἐξαφανίσῃ τὸ πᾶν, ἀλλὰ δὲν τὸ θέλει.

Εἶναι λοιπόν ὁ Θεός τὸ μοναδικὸ ὄν πού οὐσία του ἔχει τὴν ὑπαρξή. Αὐτὴ ἡ ταύτιση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ εἶναι ἐξηγεῖ πῶς οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι μπορούν νά βλέπουν στό Θεό ἕνα ἀναγκαῖο καὶ ταυτόχρονα ἐλεύθερο ὄν. Εἶναι ἀναγκαῖο, δὲν αἶρει τὴν ὑπαρξή του, οὐσία του εἶναι νά ὑπάρχη, ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην. Ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐλεύθερο, δὲ θέλει ὅ,τι δύναται. Ἐάν καὶ ἀδιανόητος ὁ Θεός, εἶναι μολαταῦτα δρατὸς σὲ ὅποιον ἐπιθυμεῖ νά τὸν δῆ, γιατί εἶναι «πανταχοῦ παρών», σὲ κάθε πλάσμα. Κάθε πλάσμα εἶναι προσδεδεμένο στό εἶναι, ὑπάρχει

ἡ ὑπαρξὴ του δὲν εἶναι δυνατὴ, ἂν δὲν ἔχῃ τὴν πηγὴ τῆς στὸ Θεό, πού εἶναι ὁ ὢν. Ὅλα λοιπὸν τὰ πλάσματα εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, πού τοὺς χαρίζει τὴν ὑπαρξή. Ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅτι ἡ χριστιανικὴ σκέψις ἔτσι βλέπει τὰ πράγματα τὸ κατανοοῦμε ὅταν σκεφθοῦμε, ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς προσπάθεια νὰ συλλάβῃ τὴν οὐσία, ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις, ἀλλὰ περισσότερο προσπάθεια νὰ σώσῃ τὴν ὑπαρξή, προσπάθεια σωτηρίας καὶ ὄχι μόνο κατανοήσεως τῆς οὐσίας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ Δαμασκηνὸς θεωρεῖ τὴν ἀγωνία ὡς τὸν ἕκτο καὶ ὑπέρτατο βαθμὸ τοῦ φόβου καὶ χαρακτηριστικὰ τὴν ὀρίζει ὡς «φόβον διαπτώσεως». Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀδάμ ἡ ἀγωνία εἶναι τὸ οὐσιῶδες πάθος τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι στὸ βάθος ἡ ἔκφραση τοῦ φυσικοῦ πόθου γιὰ τὴν ὑπαρξή. Ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ, ὅπως κάθε πλάσμα, βγῆκε «ἐκ τοῦ μηδενός», εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπιθυμῇ νὰ μένῃ διαρκῶς στὸ εἶναι· γι' αὐτὸ ὁ τρόμος πού προκαλεῖ ὁ θάνατος, σὰν ἔνδειξις ὅτι θὰ χάσωμε ὀλοκληρωτικὰ τὸ εἶναι. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ φόβο λυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ὁ χριστιανισμὸς καὶ τοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς σωτηρίας. Ἔχομε ἔδῳ μιὰ πρώτη καὶ καθαρὴ διατύπωση τοῦ χριστιανικοῦ ὑπαρξισμοῦ, πού τόση ἐπίδοση ἐσημείωσεν ἀπὸ τὸν περασμένο κυρίως αἰῶνα μὲ τὸν Κιρκεγώρ (Kierkegaard). Ἀνέφερα τίς σκέψεις αὐτὲς τοῦ Δαμασκηνοῦ γιὰ τὸ Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο — ὁ Δαμασκηνὸς εἶναι τὸ συστηματικώτερο θεολογικὸ πνεῦμα τοῦ Βυζαντίου — γιὰ νὰ δώσω ἓνα δεῖγμα τῆς ὑψηλῆς θεολογικῆς σκέψεως τῶν ὀρθοδόξων Βυζαντινῶν. Οἱ γεμᾶτες θεολογικὴ σοφία σελίδες, πού ἀναφέρονται στὰ ὑψηλότερα θέματα, ἀφθονοῦν στὴ Βυζαντινὴ φιλολογία.

Ἡ γνώσις τῶν θείων εἶναι, εἶπαμε, κατὰ τὸν Δαμασκηνό, ψυχικὴ καὶ δαιμονιώδης. Ὅχι δηλαδὴ ἀποτέλεσμα διαλογισμοῦ· εἶναι ἄμεση ἐνόρασις, εἶναι ἡ πίστις· εἶναι μυστικὴ γνώσις, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Μυστικὴ λοιπὸν ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν ὀρθοδοξία. Δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ πλῆθος ἐπιχειρήματα.

Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως χρειάζονται, προσθέτει ὁ Δαμασκηνός, γιὰ νὰ ἀνατρέψωμε τοὺς ἀντιπάλους καὶ τὴν ψεύτικη γνώσις. Εἶναι καὶ κάτι ἄλλο. Μόνον ἡ ψυχικὴ καὶ δαιμονιώδης γνώσις ἐπιτρέπει, λέγει ἀκόμη ὁ Δαμασκηνός, νὰ συλλάβωμε τὸ βαθύνερο νόημα καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου πού μᾶς περιβάλλει καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας. Καὶ σὲ τοῦτο τὸ ἔργον θὰ ἔλθουν νὰ μᾶς βοηθήσουν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ λόγου. Οἱ δυὸ αὐτοὶ βασικοὶ λόγοι εἶναι ἀρκετοὶ νὰ ἐξηγήσουν τὴ με-

γάλη προσοχή πού ἔδωσαν οἱ Βυζαντινοὶ στὴ μελέτη καὶ τὴ χρήση τῆς διαλεκτικῆς, τῆς λογικῆς δηλαδή, πού συνήθως τὴν ταύτιζαν μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποία γιὰ τοῦτον ἀκριβῶς τὸ λόγο τὴν ὀνόμασαν θεραπευαίνιδα τῆς θεολογίας. Ἐνῶ δὲ δίνει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμος καὶ πολύτιμος θεράπων της. Πολύτιμο εἶναι ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ ἔργο τῶν Βυζαντινῶν, καὶ σὲ ἐνδιαφέροντα βαθμὶ πρωτότυπο. Εἶναι καὶ γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ἄριστοτέλη ἡ φιλοσοφία κατὰ μέγα μέρος πρόβλημα λογικῆς. Οἱ Βυζαντινοὶ δέχτηκαν τὸ ὄργανον τοῦ Ἄριστοτέλη, ὄχι ὅμως αὐτούσιο. Τὸ ὄργανον αὐτὸ τὸ ἔβαλαν νὰ δουλέψῃ στὴ δική τους μεταφυσική, ὄχι στὴν ἀριστοτελική. Καὶ γιὰ νὰ μὴ τοὺς ὀδηγήσῃ σὲ πλάνη ἐφρόντισαν μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια καὶ πρωτοτυπία νὰ καθορίσουν τὸ νέο περιεχόμενο πού ἔπρεπε νὰ πάρουν οἱ βασικοὶ ἀριστοτελικοὶ ὄροι μέσα στὴ χριστιανικὴ μεταφυσική. Ἔτσι, ἄς χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια τὰ ἀριστοτελικά συλλογιστικὰ σχήματα, δὲ φτάνουν φυσικὰ στὰ ἴδια συμπεράσματα. Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς βρῖσκει κανεὶς τὴ δημιουργικότητα τῆς σκέψης τῶν Βυζαντινῶν. Στὸ μεταφυσικὸ δηλαδή ὑπόβαθρον στὸ ὁποῖο βάζουν τὸ «ὄργανον» τοῦ Ἄριστοτέλη νὰ δουλέψῃ. Καὶ αὐτὸ τὸ μεταφυσικὸ ὑπόβαθρον εἶναι ἔργο πού ἀπαιτεῖ διεισδυτικότητα καὶ συνθετικότητα νοῦ. Τὸ ἔργο αὐτὸ συνίσταται στὴν ἀνάλυση τῶν βασικῶν ὄρων, τῶν πρώτων ἐννοιῶν, ὅπως λόγου χάριν τῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας, ἀπάνω στίς ὁποῖες θὰ στηριχθοῦν οἱ προκείμενες τῶν συλλογισμῶν.

Πολλοὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο : ὁ Λαμασκηνός, ὁ Μάξιμος, ὁ σύγχρονός του Ἄναστάσιος ὁ Σιναΐτης καὶ ἄλλοι. Τοὺς ξεπερνᾷ ὅμως ὅλους καὶ σὲ βάθος καὶ σὲ ὀξύτητα, ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος (575 ; - 542 ;). Ἀνήκει στὴ μεγάλη ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πού ὀφείλεται, ἀναρωτιέται ὁ Λεόντιος, ἡ σύγχυση τῶν αἵρετικῶν καὶ ἡ ἀδυναμία τους νὰ συλλάβουν ἄρτια τὴ φύση τοῦ Χριστοῦ ; Τὴν αἰτία, λέγει, θὰ τὴ βροῦμε στὸν ὅρους πού χρησιμοποιοῦν. Θέτει ἀμέσως, ὅπως βλέπομε, τὸ πρόβλημα πολὺ καθαρὰ ὡς πρόβλημα λογικό. Μποροῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τοὺς ὄρους καὶ τὰ ὄπλα τῆς λογικῆς, γιὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσουν ὅμως οἱ ὄροι -στὴν ἀλήθεια καὶ ὄχι στὴν πλάνη, πρέπει νὰ τοὺς ἐπεξεργαστοῦμε. Εἶναι τὸ ἴδιο πρόβλημα πού θέτει τὸν Ἄριστοτέλη ἀντιμέτωπο τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς δικῆς του φιλοσοφίας. Καὶ βγαίνει ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἄριστοτέλη ἀπὸ ἐξονυχιστικὴ ἀνάλυση καὶ ἐπεξεργασία τῶν ὄρων. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς δείχνει καὶ τὴ

βαθειά συγγένεια γενικά τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων μετὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ τῆ ριζικῆ τους διαφορᾶ. Βαθειά συγγένεια γιὰτὶ καὶ οἱ χριστιανοὶ βλέπουν πρόβλημα λογικῆς στὴ βάση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια λογικὰ ὄπλα. Ριζικὴ διαφορὰ γιὰτὶ τὰ ἴδια αὐτὰ ὄπλα καὶ τὴν ἴδια φιλοσοφικὴ στάση οἱ χριστιανοὶ τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς χριστιανικῆς καὶ ὄχι τῆς ἀριστοτελικῆς οὐσίας. Δὲν τὸ βλέπουν αὐτὸ ὅσοι πολλοὺς χριστιανοὺς φιλοσόφους τοὺς θεωροῦν ἀπλῶς μιμητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη. Δὲν εἶναι μιμητὲς ἀπαντοῦν μετὰ δικό τους τρόπο στὸ ἴδιο πρόβλημα.

Ἄλλὰ ὡς γνωρίζουμε στὸ Λεόντιο. Οἱ αἵρετικοί, λέγει, δὲν ἔκαμαν τὸν κόπο, πρὶν καταπιαστοῦν μετὸν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, νὰ θεμελιώσουν μετὰ τρόπο ἀκριβολογημένο, σαφῆ, ἀδιαφιλονείκητο, πάντα τὸν ἴδιο, τὸ νόημα τῶν θεμελιωδῶν ὄρων ποὺ χρησιμοποιοῦν. Αὐτὸ ποὺ δὲν ἔκαμαν οἱ αἵρετικοὶ ἀναλαμβάνει νὰ τὸ κάμη ὁ Λεόντιος μετὰ θάρρους καὶ πίστη καὶ ἐμπιστοσύνη γιὰ νὰ δείξῃ καὶ τὴν πλάνη ἐκείνων καὶ τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας. Καὶ ὅλα αὐτὰ, προσθέτει, ἀπὸ καθαρὴ ἀγάπη γιὰ τὴν ἀλήθεια. Θέλει νὰ θεᾶται τὸ χρυσὸ τῆς προσώπου, τὸ πιὸ ἄξιο νὰ ἀγαπηθῆ. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιδεικνύει ὁ Λεόντιος τέτοια συλλογιστικὴ δύναμη καὶ ὀξύτητα, ποὺ πολὺ συχνὰ φέρνει στὸ νοῦ μας γι' αὐτὲς του τὶς ἀρετὲς τὸ μεγάλο Ἀριστοτέλη.

Θὰ σταματήσωμε σὲ λίγες ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις του, ποὺ δείχνουν τὴ σκέψη του, στὶς μεγάλες γραμμὲς της. Ὁ νοῦς, λέγει, πρέπει νὰ μένη φιλοσοφικός· νὰ σταματᾷ στὶς μεγάλες καὶ πρῶτες γραμμὲς, νὰ μὴν ἀρῆνη νὰ βυθίζεται στὸν ὠκεανὸ τῶν λεπτομερειῶν, ποὺ εἶναι ἄβυσσος χωρὶς διέξοδο καὶ ὀδηγεῖ τὴ σκέψη σὲ αὐτοκτονία. Θὰ προσέχη ἀκόμη ὁ νοῦς νὰ δίνη στὸν ὄρο ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ἀκριβολογημένο καὶ ἰδιαίτερο νόημα ἀπὸ τὴν ἀποψη ποὺ κάθε φορὰ ἐξετάζει. Γιὰτὶ κάθε ὄρο μπορούμε νὰ τὸν πάρουμε ἢ ἀπόλυτα ἢ σχετικά. Ἐτσι λόγου χάρι οἱ ὄροι τέλειος καὶ ἀτελής μπορεῖ νὰ ἔχουν ἢ ἀπόλυτο ἢ σχετικὸ νόημα. Ἡ ψυχὴ ὡς ὄν καθ' ἑαυτὸ εἶναι τέλεια, χωρὶς τὸ σῶμα ὅμως δὲν ἀποτελεῖ τέλειο ἄνθρωπο. Ὡστε σχετικὰ μετὸν ἄνθρωπο ἢ ψυχὴ εἶναι ἀτελής, καὶ ὡς εἶναι ἀπόλυτα τελεία. Κι ὅταν χρησιμοποιοῦμε τὸν ἀριθμὸ δύο γιὰ τὸ Χριστό, δὲ σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν δύο Χριστοί, ὅπως κατηγοροῦσαν οἱ αἵρετικοὶ τοὺς ὀρθοδόξους. Τὸν ἀριθμὸ δύο δὲ θὰ τὸν δοῦμε ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ποσότητος τοῦ προσώπου. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἕνας ὡς ἄτομο καὶ δύο ὡς φύσις. Δὲν ὑπάρχει ἀντίφαση, ὅταν γιὰ τὸ ἴδιο πρᾶγμα λέμε ὅτι εἶναι καὶ ἕνα καὶ δύο, γιὰτὶ κάθε ἀριθμὸς εἶναι ἀληθινὸς ἀπὸ ἄλλη ἀποψη καὶ

μὲ ἄλλο νόημα. Ἄλλὰ ἔχομε νὰ ξεπεράσωμε μιὰ ἄλλη πολὺ πιὸ μεγάλη δυσκολία. Τί ἐκφράζουν ἀλήθεια οἱ λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες δηλώνομε τὰ ἀντικείμενα; Ἀπὸ τὴ μιὰ δὲν τὶς πέρνουν μαζί τους οἱ καιροὶ καὶ οἱ τόποι, γιατί διατυπώνουν τοὺς οὐσιώδεις λόγους τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τὴν ἄλλη, κάθε ὄρος ἀναφέρεται σ' αὐτό, πὺ εἶναι παρὸν τώρα, ὄχι σὲ κεῖνο, πὺ ὕστερα ἀπὸ μιὰ στιγμή θὰ βγῆ ἀπ' αὐτό. Κι ἀφοῦ εἶναι ἔτσι κανένα ἀντικείμενο δὲ μπορεῖ νὰ δεχτῆ ὄρο πὺ νὰ ἀποδίδη ἀπόλυτα τὴν οὐσία του, «τὸ τί ἦν εἶναι» ὅπως εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης, γιατί κανένα ἀντικείμενο δὲ μένει σταθερὸ στὴν οὐσία του, τὴν ὥρα πὺ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τούτου τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ γίνεσθαι ὑποκείται σὲ ἀδιάκοπη ροή. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ λογικὲς οὐσίες, ἀροῦ δέχονται ἀυξομείωση βρίσκονται κι αὐτὲς μέσα σὲ κίνηση. Δὲν εἶναι, συμπεραίνει ὁ Λεόντιος, ἴδιον τῶν δημιουργημάτων, τῶν πλασμάτων, νὰ ἐμμένουν στοὺς ἴδιους ὄρους. Τὸ «σὺ εἶσαι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἑαυτό σου» εἶναι κατηγορούμενο πὺ μόνο στὸ Θεὸ ἀνήκει. Βλέπομε πῶς καὶ ὁ Λεόντιος ταυτίζει τὸ Θεὸ μὲ τὴν ὑπαρξή, μὲ τὸ ὄν στὴν αἰώνια εἰδή του. Εἶναι ἡ μεταφυσικὴ ἀρχὴ στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ χριστιανικὴ σκέψη. Ἡ ταύτιση αὐτὴ τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ εἶναι, τοῦ Θεοῦ πὺ εἶναι χορηγὸς τοῦ εἶναι σὲ κάθε ὄν—κάθε ὄν ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ εἶναι του ὅταν ἀνεβαίνει ὡς τὴν πηγὴ τοῦ ὄντος καὶ ἀναβαπτίζεται σ' αὐτὴν—κάνει τὴν χριστιανικὴ σκέψη νὰ βηματίζει μέσα στὴν αἰωνιότητα, νὰ εἶναι μιὰ philosophia perennis. Κάτι σὰν αὐτὸ πὺ ἀναζητοῦσε ὁ Πλάτων στὸν νοητὸ τόπο μὲ τὴν ἱεραρχία τῶν ἰδεῶν. Καὶ ἡ λογικὴ διερεύνηση πὺ κάνει ὁ Λεόντιος στὴν οὐσία τῶν ὄρων ἀπολήγει, ὅπως βλέπομε, στὴν ἀνάγκη τῆς ἐπιστροφῆς στὴ μυστικὴ ἐνορατικὴ γνώση, πὺ μόνη αὐτὴ εἶναι πηγὴ τῆς ἀλήθειας.

Καὶ ἀπὸ τὰ λίγα πὺ εἶπαμε φαίνεται πόσο βαθεῖα καὶ εὐλύγιστη εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Λεοντίου στὴν προσπάθειά της νὰ νικήσῃ τὶς δυσκολίες τὴ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ νὰ ρίξῃ τὸ φῶς τοῦ λόγου στὰ προβλήματα πὺ τὴν ἀποσχολοῦν. Ἡ εὐλυγισία αὐτὴ εἶναι θαυμαστὴ ὅταν ὑπερπηδᾷ καὶ τὸν ἀριθμὸ, πὺ τὸν θεωροῦσαν ἀκλόνητο ἐπιχείρημα, καὶ τὴ σταθερότητα τῶν λογικῶν οὐσιῶν. Οἱ λογικὲς οὐσίες, οἱ ἔννοιες, ἄς δένουν τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα, δὲν εἶναι ἀμετακίνητες. Ἐχομε ἐδῶ μιὰ πρώτη ὑποτύπωση τοῦ νομιναλισμοῦ πὺ πολὺ ἀργότερα πολὺ ἀπασχόλησε τοὺς Δυτικούς.

Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὲς τὶς βασικὲς προϋποθέσεις προχωρεῖ ὁ Λεόντιος στὴν ἀνάλυση τῶν βασικῶν ὄρων, ἐκείνων πὺ χρειάζονται γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος: εἶναι οἱ ὄροι

οὐσία, φύσις, γένος, εἶδος, διαφορά, ἴδιον, συμβεβηκός, ὑπόσταση καὶ ἄλλοι. Ὅλοι ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν «τέχνην τοῦ ὁρίζεσθαι». Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ Λεοντίου εἶναι πολύτιμη, ὄχι μόνο ἀπὸ θεολογικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καθαρὰ φιλοσοφικὴ ἀποψη. Δὲν ὁδηγεῖ μόνο στὴν ἀντίκρουση τῶν αἰρετικῶν, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο συστηματικὸ ξεκαθάρισμα τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, πὺν δείχνει ὅτι ὁ πρῶτος καταλήγει σὲ νέους ὁρισμοὺς βασικῶν ὄρων καὶ αὐτὸ σημαίνει νέα οὐσία, νέες ἀφετηρίες γιὰ τὴ σκέψη. Δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ὅμως ἔδῳ· γιὰτὶ προϋποθέτει πλήρη γνώση τῶν ἀπόψεων τῶν αἰρετικῶν καὶ ὄλων τῶν θεολογικῶν θεμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐντελεχῆ κατοχὴ τῆς Ἀριστοτελικῆς λογικῆς καὶ μεταφυσικῆς. Ὅλα αὐτὰ θὰ μᾶς ὠθοῦσαν πολὺ μακριά. Γι' αὐτὸ θὰ ἀρκεσθοῦμε στὶς γενικὲς γραμμὲς πὺν δώσαμε γιὰ τὴ σκέψη του. Ἄς προσθέσωμε ὅτι πιστὰ ἀκολούθησε τὰ ἔγνη του ὁ Δαμασκηνὸς ἀργότερα, ὅταν καταπιάστηκε μὲ τὰ ἴδια θέματα καὶ συμπλήρωσε τὴ συστηματοποίησή τους.

Θὰ προχωρήσωμε τώρα σὲ μερικὰ ἄλλα σημεῖα πὺν δείχνουν ποιά ἔκταση δίνουν στὸ λόγο μέσα στὴν περιοχὴ τῆς Ὁρθοδοξίας. Σὲ μιὰ μικρὴ του μελέτη γιὰ τοὺς δράκοντες καὶ τὰ φαντάσματα καταδικάζει ὁ Δαμασκηνὸς τὶς προλήψεις καὶ συμπεραίνει ὅτι ἡ ἀμάθεια εἶναι πηγὴ πλάνης. Ἀποκρούει τὶς προλήψεις μὲ τὸν λόγο, ἀπὸ τὸν λόγο ζητᾷ τὴν ἐξήγηση φυσικῶν φαινομένων ὅπως ἡ βροντὴ καὶ ἡ ἀστραπή. Καὶ στὸ μεγάλο του ἔργο «Πηγὴ τῆς γνώσεως» ἀπορρίπτει μὲ ἀγανάκτηση κάθε ψυχισμό (animismus) τοῦ σύμπαντος, πὺν εἶχε εἰσαχθῆ στὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωϊκοὺς. «Κανείς, λέγει, νὰ μὴ σκέπτεται ὅτι οἱ οὐρανοὶ καὶ τὰ ἄστρα ἔχουν ψυχὴ, γιὰτὶ στ' ἀλήθεια εἶναι ἄψυχα καὶ ἀναίσθητα». Στὸν ἴδιο τόνο μίλησαν καὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα: «ὦραϊα, εἶπαν, εἶναι τὰ ἄστρα καὶ ὁ ἥλιος, ἀλλὰ δὲν εἶναι θεοί, δὲν ἔχουν ψυχὴ». Ποτὲ οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶδαν τὴ φύση ἄψυχη. Στὸ ἴδιο ἔργο μὲ ὀρμὴ προβάλλει ὁ Δαμασκηνὸς τὴ χριστιανικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ὕλη: «Μὴ κακολογῆς, λέγει, τὴν ὕλη, δὲν εἶναι ἄτιμο πρᾶγμα. Τίποτε, ἀπὸ ὅσα δημιούργησεν ὁ Θεός, δὲν εἶναι τέτοιο. Αὐτὴ τὴ θέση τὴν υἰοθετοῦν οἱ Μανιχαῖοι. Ἄτιμο εἶναι ὅ,τι μὴ ὄντας ἔργο τοῦ Θεοῦ, εἶναι δικὴ μᾶς ἐπινόηση, δηλαδὴ ἡ ἁμαρτία». Οἱ σκέψεις αὐτές, ἂν καὶ τὶς ὑπαγορεύουν θεολογικὲς καὶ ὄχι ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις ὁδηγοῦν μόλα ταῦτα σὲ ἀντίληψη τῆς φύσεως καὶ τῆς ὕλης ἀρκετὰ ἀντικειμενικῆ. Λόγοι ἐπίσης ἠθικοὶ καὶ θεολογικοὶ τὸν ὁδηγοῦν στὴν ἀπόρριψη τῆς μαντείας καὶ τῆς ἀστρολογίας. Ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἔδῳ ἀντλεῖ ὁ Δαμασκηνὸς τὰ ἐπιχειρήματά

του ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸ Φιλόπονο (βος αἰῶν) ἄς πᾶμε καλύτερα στὴν πηγὴ του. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν τὸ Φιλόπονο στὸ χριστιανισμὸ ἦταν φαίνεται, ἡ ἀηδία ποὺ τοῦ προκαλοῦσε ὁ γεμᾶτος μαγεία καὶ μαντεία εἰδωλολατρισμὸς τῶν τελευταίων νεοπλατωνιστῶν τοῦ Ἰάμβλιχου καὶ τοῦ Πρόκλου. Στὸ χριστιανισμὸ βρίσκει ὁ Φιλόπονος τὴν ἡσυχία τῆς ψυχῆς του καὶ ἓνα καλύτερο κλίμα γιὰ τὸ πνεῦμα του. Ἡ ἀστρολογία, λέγει ὁ Φιλόπονος, αἶρει τοὺς νόμους, τὴ δικαιοσύνη, τοὺς ἐπαίνους καὶ τοὺς ψόγους, μὲ μιὰ λέξη αἶρει ὅλα ὅσα βασίζονται στὴν πίστη ὅτι ἡ βούληση εἶναι ἐλεύθερη. Γιατὶ ἡ ἀστρολογία ἀποδίδει τὰ πάντα, ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, σὲ παράγοντες ἔξω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο, στὴ θέση καὶ τὴ φορὰ τῶν ἄστρον, ποὺ διαγράφουν μὲ τρόπο ἀνέκκλητο καὶ ἀναγκαῖο τὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων. Ὁ χριστιανισμὸς, προσθέτει ὁ Φιλόπονος, ζητᾷ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς του νὰ ἀπορρίψουν τὴν ἀστρολογία, ποὺ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ Θεό. Ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀστρολογίας εἶναι, προσθέτει, ἡ πιὸ μεγάλη ἀπόδειξη γιὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν πίστη τοῦ χριστιανοῦ. Μὲ ἀνάλογα ἐπιχειρήματα ἀπορρίπτονται ἡ μαγεία, ἡ μαντεία καὶ κάθε πρόληψη. Ὅλα αὐτὰ προσβάλλουν τὴν εὐσέβεια καὶ ἀρνοῦνται τὴν ἐλεύθερη βούληση καὶ ἐνεργητικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ νὰ κατανοήσωμε καλύτερα τὴ σοβαρότητα τοῦ θέματος, ἄς θυμηθοῦμε τὴν ἀνάλογη ἀτμόσφαιρα ποὺ ἄρχισε νὰ δημιουργῆ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ἡ θεωρία τῆς αἰτιοκρατίας. Δὲν ἄφηνε κανένα περιθώριο στὴν ἐλεύθερη βούληση, στὴν ὑπεύθυνη ἐνέργεια. Ὅλα γίνονται, λέγουν, κάτω ἀπὸ τὸν ἀναγκαῖο τὸν ἀνέκκλητο εἰσμὸ τῆς αἰτιοκρατίας.

Οἱ σκέψεις τοῦ Φιλοπόνου, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σκέψεις τῆς Ὁρθοδοξίας, δείχνουν πόσο πνευματικὴ εἶναι ἡ στάση τῶν Χριστιανῶν φιλοσόφων καὶ πόσο ὑψηλὴ θέση ἀπονέμουν στὸ ἠθικὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ νὰ ἐκτιμήσωμε καλύτερα τοῦτο τὸ σημεῖο καλὸ εἶναι νὰ θυμηθοῦμε ὅτι μεγάλες ἑλληνικὲς φιλοσοφίες ὅπως ἡ Στωϊκὴ καὶ ἡ Νεοπλατωνικὴ εἶχαν ἀποδεχτῆ στοὺς κόλπους των κάθε μαγεία, μαντεία, πρόληψη καὶ ἀστρολογία. Περιέκλειαν ἔτσι τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸ σιδερένιο κλοιὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἀναγκαιότητας. Αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα θραύει, ὅπως βλέπομε, ἡ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν μὲ ἀποφασιστικότητά καὶ στὴ θέση της βάζει τὴν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἐνότητα ποὺ χορηγεῖ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἐλεύθερη βούληση καὶ ἡ εὐθύνη.

Ἄρκετὰ εἶναι τὰ παραπάνω νὰ δείξουν ὅτι γιὰ τὸν Ὁρθόδοξο δὲν ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ τὸ λόγο. «Ἐπαύχουν,

λέγει ὁ Δαμασκηνός, ἄνθρωποι ποὺ σκέπτονται ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετοῦμε τὴ φύση· δὲ θέλομε, λέγουν, νὰ μελετοῦμε τὴ φύση, ἀλλὰ τὴ Θεολογία. Πρέπει νὰ ξέρωμε ὅτι αὐτὰ εἶναι λόγια ὀκνηρῶν καὶ νωθρῶν. Γιατὶ ἡ μελέτη τῆς φύσεως, ποὺ εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς θεολογίας, ἀποδεικνύει τὴ θεολογικὴ ἀλήθεια. Ὁ μελετητὴς θὰ δῆ μέσα στὴ φύση τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ». Θὰ ἐρωτήση κανεὶς γιατί δὲν ἔχομε στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους μεγάλη ἐπίδοση στὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες; Οἱ λόγοι γιὰ κάθε ἱστορικὸ φαινόμενο εἶναι πολλοί· θὰ δώσω ἐδῶ μερικoὺς καθαρὰ φιλοσοφικούς. Ὑπενθυμίζω πρῶτα ὅτι τὸ προέχον ζήτημα γιὰ τὸ χριστιανὸ γενικὰ διανοούμενο καὶ ἐπομένως καὶ γιὰ τὸ Βυζαντινὸ εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό, ὅπως εἶπαμε μιλώντας γιὰ τὴ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ, τὸ ἐρευνητικὸ του ἐνδιαφέρον στρέφεται κατὰ προτίμηση πρὸς τὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ σωτηρία. «Εἴτε λέγει ὁ ἴδιος ὁ Δαμασκηνός, ὁ οὐρανὸς εἶναι σφαῖρα, εἴτε ἡμισφαῖριο, ὅπως ὑποστηρίζουν ἄλλοι, τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι τὰ πάντα ἔγιναν μὲ τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ». Κοντὰ σ' αὐτὸ ἄς ὑπενθυμίσωμε ἀκόμη ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη κάνει ὠφέλιμο καὶ ἀσφαλὲς ἔργο, ὅταν περιορίζεται στὶς γενικὲς γραμμὲς καὶ δὲν πνίγεται στὴν ἄβυσσο τῶν λεπτομερειῶν. Αὐτοί, νομίζω, εἶναι οἱ κύριοι λόγοι ποὺ ἐξηγοῦν γιατί δὲν ἔχομε μεγάλη ἐπίδοση, — ἡ ἐπίδοση δὲ λείπει — στοὺς εἰδικoὺς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, καὶ ὄχι ἡ ἀντιπάθεια καὶ ἡ ἐχθρότητα γιὰ τὴ γνώση, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζουν.

Μποροῦμε, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴν ὀρθοδοξία, καὶ μάλιστα σὲ ἀντιπαράβολη μὲ τὶς αἱρέσεις, νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἡ ὀρθόδοξη στάση τοῦ νοῦ βρῆκε τὸν τρόπο νὰ συνθέσῃ ἁρμονικὰ τὶς δυὸ μεγάλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς τὸ μυστικισμὸ καὶ τὸν ὀρθολογισμὸ. Μὲ τὴ μυστικὴ ἐνόραση συλλαμβάνει τὶς βασικὲς τὶς ριζικὲς θεησκευτικὲς ἀλήθειες. Σ' αὐτὸ ἔδειξε ἰδιαίτερη ἐμμονὴ ἡ Ὄρθοδοξία καὶ αὐτὸ τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὶς μυστικὲς αὐτὲς ἀλήθειες τὶς ἐμπιστεύεται ἔπειτα στὴ διεργασία τοῦ λόγου. Σὲ ἄλλους Βυζαντινοὺς εἶναι ἐμφανέστερη ἡ προσήλωση στὴ μυστικὴ ἐνόραση. Ὁ μυστικὸς τόνος διαποτίζει τὸ ἔργο τους. Εἶναι οἱ καθαρὸι μυστικοί. Ἄλλοι πάλι ἀφοσιώνονται στὴ διεργασία τῶν μυστικῶν ἀληθειῶν διὰ τοῦ λόγου. Εἶναι οἱ ὀρθολογιστὲς.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς αἱρετικούς ποὺ συχνὰ παρανόησαν ἢ παραγνώρισαν τὸ μυστικὸ βάθος τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ στοὺς ὁποίους εἶδαμε πῶς ἀντιτάχθηκεν ἡ Ὄρθοδοξία, ἡ τελευταία αὐτὴ εἶχε νὰ ἀποφύγῃ ἀνάλογους κινδύνους ἀπὸ τὴ φιλοσοφία γενικὰ. Δὲν ἐννοῶ ἐδῶ

τοὺς τελευταίους ἐθνικοὺς φιλοσόφους πού δὲν ἔπαψαν ὡς τὸ τέλος τὸν ἀγώνα των κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ τὴ νεοπλατωνικὴ ἐκείνη φιλοσοφία πού εἰσέδυσσε στὸ ἔργο χριστιανῶν συγγραφέων μὲ τὸ ἔνδυμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὴν κίνηση αὐτὴ ἐκπροσωποῦν, στὴν ἐντονώτερη μορφή τους, τὰ ἔργα πού παρουσιάστηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης εἶναι, ὡς γνωστό, ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἀθηναίους πού δέχτηκαν τὸ κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καὶ ὁ πρῶτος κατὰ τὸν Εὐσέβιο ἐπίσκοπος τῶν Ἀθηνῶν. Ὅταν γιὰ πρώτη φορά, ὅσο ξέρομε, ἐπικαλέσθησαν τὰ παραπάνω συγγράμματα στὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (533) ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου Ὑπάτιος ἀμφισβήτησε τὴ γνησιότητά των. Γρήγορα ὅμως ξεχάστηκαν οἱ ἀμφιβολίες καὶ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση τὰ δέχτηκαν ὡς ἔργα τοῦ Ἀρεοπαγίτη. Μακρὲς συζητήσεις πού ἔγιναν στοὺς νεώτερους χρόνους καὶ προσεκτικὴ μελέτη τῶν κειμένων κατέδειξαν ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ ἀνήκουν στὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Ἄγνωστος μᾶς εἶναι ὁ συγγραφεὺς των. Φαίνεται ὅμως καλὸς γνώστης τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὰ ἔργα του ἐζήτησεν, ὅπως λέγει περιληπτικὰ ὁ Δ. Μπαλᾶνος⁽¹⁾, «νὰ συνδυάσῃ χριστιανικῶς διεσκευασμένης νεοπλατωνικῆς θεωρίας καὶ χριστιανικὰ δόγματα εἰς ἑνιαῖον σύστημα χριστιανικῆς μυστικῆς, ἧς ἐγένετο ὁ πατήρ, ἐν Ὁρθοδόξῳ πλαισίῳ». Τὰ παρουσίασε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρεοπαγίτου γιὰ νὰ τοὺς δώσῃ πρὸ μεγάλο κῦρος. Αὐτὸ συνηθίζονταν καὶ τότε καὶ στοὺς Ἀλεξανδρινοὺς χρόνους καὶ δὲν τὸ θεωροῦσαν ἀπάτη. Ἀνήκουν λοιπὸν τὰ ἔργα αὐτὰ στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, αὐτῆς τὴν δημιουργικότητα ἐκφράζου, καὶ ἐπιχειροῦν μυστικὴ διερεύνηση, σὲ βάθος, τοῦ δόγματος. Ἀπὸ τὰ κυριώτερα σωζόμενα ἔργα τοῦ Ψευδοδιονυσίου εἶναι τὸ περὶ θείων ὀνομάτων, ἀφιερωμένο στὰ ὀνόματα καὶ τὶς ιδιότητες τῆς «ὑπερουσίου καὶ κρυφίας θεότητος», τοῦ Θεοῦ δηλαδή, πού εἶναι τὸ ὄντως ὄν, ἀντίθετα πρὸς τὸ κακὸ πού «οὔτε ὄν, οὔτε ὄντων ποιητικόν, οὐδ' ἐν τοῖς οὖσιν ... οὔτε ὑπόστασιν ἔχει, ἀλλὰ παρῦπστασιν τοῦ ἀγαθοῦ ἔνεκα καὶ οὐχ ἑαυτοῦ γινόμενον... κατὰ συμβεβηκός». Μαζὶ μὲ δύο ἄλλα ἔργα πού δὲ σώζονται τὸ ἔργο τοῦτο ἀποτελοῦσε τὴ θετικὴ ἢ καταρατικὴ θεολογία, ἐκείνην δηλαδή πού ἐξετάζει τὰ ὀνόματα πού ἀπονέμομε στὸ θεῖο, εἴτε τὰ πέρνομε ἀπὸ τὸ νοητὸ κόσμον (ἀγαθό, ὄν, νοῦς κ.ἄ.) εἴτε τὰ πέρνομε ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον (ὁργή, ὕρασι κ.ἄ.). Σὲ ἕνα ἄλλο περίφημο ἔργο του πού

1. Πατρολογία, σ. 515.

σώζεται τὸ «περὶ μυστικῆς θεολογίας», ἀκολουθώντας τὸν ἀντίθετο δρόμο δείχνει ὅτι καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἰδιότητες ποὺ τοῦ ἀποδίδομε δὲν ταιριαρίζει στὸ Θεό. Τὸ ἔργο αὐτὸ παρουσιάζει τὴν ἀποφατικὴ θεολογία. Ὁ Θεὸς εἶναι «ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν» καὶ κατοικεῖ «ἐν τῷ θεῷ γνόφῳ, ἦτοι ἐν τῷ ἀπροσίτῳ φωτί». Εἶναι «ἀνώτερος πάσης καταφάσεως καὶ ἀρνήσεως...». «Μόνον διὰ καθαροῦ καὶ ἀσπίλου πνεύματος καὶ τῆς προσευχῆς» εἶναι δυνατὸ νὰ τὸν πλησιάσωμε. Τὸ Θεὸ δὲν μπορούμε νὰ τὸν γνωρίσωμε «ἐκ τῆς αὐτοῦ φύσεως, ἀλλ' ἐν τῇ πάντων ἀφαιρέσει, ὑπεροχῇ καὶ ἐν τῇ πάντων αἰτίᾳ». Ἄς προσθέσω ἀκόμη, ὅτι στὰ ἔργα του διεξοδικὰ πραγματεύεται ὁ Ψευδοδιονύσιος τὸ θέμα ποὺ θὰ ἀποτελέσει ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τὸν κορμὸ τῆς μυστικῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ μυστικὴ ἔνωση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ Θεό. Σκοπός, λέγει, τοῦ ἀνθρώπου εἶναι «ἢ πρὸς τὸν Θεόν, ὡς ἐφικτόν, ἁρμοιώσις τε καὶ ἔνωσις». Ἄς τὸ δοῦμε ἀναλυτικώτερα. Σκοπός, λέγει, τῆς ἐπίγειας ἱεραρχίας, ποὺ ἀρχὴ τῆς ἔχει τὸν Ἰησοῦ, καὶ ποὺ εἶναι «ἀμυδρὰ εἰκὼν τῆς ἀληθοῦς (τῆς οὐρανοῦ ἱεραρχίας) καὶ πορρώτατον ἀπεικόνισμα τοῦ ἀρχετύπου» (πλατωνικὸ θέμα), σκοπός τῆς λοιπὸν εἶναι «ἢ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ Θεῖα προσεχῆς ἀγάπησις, εὐθέως τε καὶ ἐνιαίως ἱερούργουμένη, καὶ πρό γε τούτου τῶν ἐναντίων ἢ παντελῆς καὶ ἀνεπίστροφος ἀποφοίτησις, ἢ γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα εἶσιν, ἢ τῆς ἱερᾶς ἀληθείας ὄρασις τε καὶ ἐπιστήμη, ἢ τῆς ἐνοειδοῦς τελειώσεως ἐνθεὸς μέθεξις, αὐτοῦ τοῦ ἐνὸς ὡς ἐφικτόν, ἢ τῆς ἐποψίας ἐστίασις, τρέφουσα νοητῶς καὶ θεοῦσα πάντα τὸν εἰς αὐτὴν ἀνατεινόμενον». Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ξεκινᾷ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα κάθε μυστικὴ θεολογία καὶ φιλοσοφία, ἢ ἀνάγεται σ' αὐτὲς. Λίγοι φιλόσοφοι ἄσκησαν τόση ἐπίδραση. ἔδωσαν λαβὴν σὲ τόση πνευματικὴ κίνηση σὲ ὅσην ὁ ἄγνωστός μας Ψευδοδιονύσιος. Στάθηκε τὸ γεφύρι γιὰ νὰ περάσει ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία στὸ χριστιανισμό, νὰ δώσει τὸν κύριο τόνο στὴ χριστιανικὴ μυστικὴ. Γιατὶ εἶναι ἐξώφθαλμο ὅτι ὁ Ψευδοδιονύσιος ἀναπτύσσει τὴ χριστιανικὴ θεολογία του κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πρόκλου, ποὺ πέθανε στὰ 485. Ἴσως νὰ στάθηκε καὶ μαθητὴς του. Οἱ κριτικοὶ ἀναγνωρίζουν παράλληλες θέσεις στὸν Ψευδοδιονύσιο καὶ στὸ σύγχρονό του καὶ τελευταῖο Ἕλληνα ἐθνικὸ φιλόσοφο, τὸν Δαμάσκιο. Μὲ τὸν Ψευδοδιονύσιο ἡ τελευταία ἑλληνικὴ φιλοσοφία βρῖσκει τὸν τρόπο νὰ ἐξακολουθήσει τὴν πορεία τῆς μὲ χριστιανικό ὄμιον ἐνδυμα. Αὐτὸ τὸ λέγει καθαρὰ ὁ ἴδιος στὴν ἰη καὶ τῆ ἐπιστολὴ του :

«Ο σοφιστής Ἀπολλοφάνης, λέγει, με ὑβρίζει και με ὀνομάζει πατροκτόνο, γιατί χρησιμοποιῶ με τρόπο ἀσεβῆ τοὺς Ἕλληνες ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων». Χρησιμοποιεῖ δηλαδή τοὺς Νεοπλατωνικούς, χωρὶς ὅμως και νὰ δικαιῶνῃ τὸν εἰδωλολάτρισμὸ (ὅπως ἔκαναν ἐκεῖνοι), ἀλλὰ γιὰ νὰ δικαιῶσῃ τὸ Χριστιανισμὸ (ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων).

Θὰ ἐρωτήσωμε τώρα: ἢ ἔτσι ἀπὸ τὸν Ψευδοδιονύσιο προσαρμοσμένη πρὸς τὸ Χριστιανισμὸ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία περιέχει κανένα κίνδυνο γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία και ποιόν; Τὴν ἀπάντησιν σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσωμε στὴν ἱστορία. Χριστιανισμὸς και Νεοπλατωνισμὸς ἀποτελοῦν δυὸ ἐκφράσεις σχεδὸν σύγχρονες, δυὸ ἀπαντήσεις ἀνάλογες στὶς ἴδιες σχεδὸν ἀνησυχίες τῆς ψυχῆς. Ἐνα εἶδος κοινοῦ ρυθμοῦ διέπει και τὶς δυὸ αὐτὲς ἀπαντήσεις. Εἶναι και οἱ δυὸ θεοκεντρικὲς και περιγράφουν τὴ διπλῆ κίνησιν τῶν ὄντων: τὴν ἀπομάκρυνσίν τους ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχή, τὴν ἐπιστροφὴν τους ὕστερα σ' αὐτήν. Τούτῃ ἢ ὁμοιότητα εἶναι ποὺ εὐνόησε τὴν εἰσροὴν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ στὴ χριστιανικὴ σκέψιν. Ἡ ὁμοιότητα ὅμως τοῦ ρυθμοῦ καλύπτει μεγάλη διαφορὰ οὐσίας στὸ βάθος και αὐτὴ εἶναι ποὺ κρατοῦσε πάντα ἀγρυπνες τὶς ὑποψίες, τοὺς δισταγμοὺς, ἀκόμη και τὴν ἐχθρὰ τῶν Ὁρθοδόξων κατὰ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἠηρεύει τὴ γνώσιν τοῦ ὄντος, ὁ χριστιανισμὸς τὴ σωτηρία του. Ἐτσι και ὁ Νεοπλατωνισμὸς εἶναι μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία, θεμελιωμένη ἀπάνω σὲ ἓνα λογικὸ θέμα, ὅπου ἢ πορεία τοῦ στοχασμοῦ ἐπιδιώκει τὴ διαίρεσιν τοῦ γένους στὰ εἶδη του, τὴν ἐπιστροφὴν ἔπειτα τῶν εἰδῶν στὸ γένος: οἱ διαδοχικὲς στιγμὲς αὐτοῦ τοῦ βηματισμοῦ προέρχονται, μᾶς λέγουν, ἀπὸ μιὰ φυσικὴ και αἰώνια ἀναγκαιότητα. Στὸ χριστιανισμὸ ἀντίθετα, στὴ θέσιν τοῦ λογικοῦ βηματισμοῦ ἔχομε μιὰ ἱστορία, μιὰ σειρὰ ἀπὸ γεγονότα, ποὺ τὸ καθένα τους εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης πρωτοβουλίας: δημιουργία, πτώσιν, ἀποκατάστασιν, μέλλουσα ζωὴ στὴ μακαριότητα. Οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν νὰ δώσουν στὴν εἰκόνα τους ἐκφράσιν λογικὴ. Οἱ Χριστιανοί, ἐνῶ ἄγγιξαν με βαθύτερο τρόπο τὴ φύσιν τοῦ Θεοῦ και τοῦ ἀνθρώπου, ἐπειδὴ ξεκίνησαν με δυσπιστία πρὸς τὴ λογικὴ, ἀρκοῦνται σὲ διαίσθησιν ἢ ἐνόρσιν τῆς δικῆς των εἰκόνας, ἀφήνοντας στὸ Θεὸ τὴ φροντίδα νὰ δημιουργῆ και νὰ κρατῆ στὴν ὑπαρξιν τὰ ὄντα. Ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος και παντογνώστης: αὐτὸ εἶναι ἀρκετό. Δὲ θὰ φροντίσουν νὰ θεμελιώσουν συστηματικὴ ἐξήγησιν τοῦ σύμπαντος. Τοὺς φτάνει νὰ συλλάβουν τὶς πιὸ δραματικὲς, τὶς πιὸ οὐσιαστικὲς γιὰ τὴ σωτηρία των στιγμὲς. Γι' αὐτὸ βλέπουν τὴν εἰκόνα τους σὰν ἱστορία, τῆς

οποίας δημιουργός είναι ο Θεός, και όχι σὰ φιλοσοφικό σύστημα, ὅπως οἱ Ἕλληνες. Ἦρθε ὁμως ἡ ὥρα, καὶ μάλιστα ἐνωρίς, πού οἱ χριστιανοὶ θέλησαν νὰ μιμηθοῦν τοὺς φιλοσόφους. Τελικὰ ὁ Ψευδοδιονύσιος δὲ διστάζει, ὅπως εἶδαμε, νὰ ντύσῃ τὴ χριστιανικὴ εἰκόνα μὲ τὰ στολίδια τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, χωρὶς νὰ τὸν σταματᾷ ἡ βαθειὰ διαφορὰ πού τοὺς χωρίζει. Τὸ ἴδιο στὸ βάθος ἔκαναν καὶ οἱ ποικίλες χριστολογικὲς αἱρέσεις, οἱ ὁποῖες στὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης τοῦ Χριστοῦ ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὴ λογικὴ ἀκολουθία καὶ ἀρθρωσὴ τοῦ στοχασμοῦ των, λιγώτερο γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ καινοῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐτσι ὁμως ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ μετατραπῇ ὁ χριστιανισμὸς σὲ μιὰ φιλοσοφία. Ἡ ἱστορικὴ ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ πῆγαινε νὰ χάσῃ τὴν κεντρικὴ σημασία της γιὰ τὴ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου. Γινόταν μιὰ διδασκαλία περὶ τοῦ Λόγου. Τὸν κίνδυνο αὐτὸ τὸν εἶδαν οἱ θεματοφύλακες τῆς μυστικῆς οὐσίας τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐξοχὴ θέση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς κατέχει ἕνας ὀπαδὸς τοῦ Ψευδοδιονυσίου, ὁ πρῶτος σπουδαῖος σχολιαστὴς του, ὁ γνωστός μας Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής. Ἐνίωσε βαθειὰ ὅτι οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ ἀλήθειά του καὶ τὸ μεγαλεῖο του εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἱστορικότητά του. Αὐτὴν ὑπεράσπισε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του. Ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸ τοῦ δασκάλου του δέχεται ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ στὴν ἀπορρόφηση πάλι ἀπὸ αὐτόν, στὴν «Θέωσιν», ἀλλὰ μὲ τρόπο πού ὄχι μόνο δὲ θυσιάζει τὴν ἱστορικότητα τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴ μυστικὴ των οὐσία, ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὴν ἐξαίρει. Ὁ Χριστὸς τοῦ Εὐαγγελίου μένει ἀκέραιος. Ἐτσι στὸ Μάξιμο ἀνήκει κυρίως ἡ τιμὴ τῆς ἀκίνδυνης προσαρμογῆς καὶ ἀφομοίωσης ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ νεοπλατωνικῶν θέσεων, γεγονὸς πού εἶχε μεγίστη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ νεώτερου γενικὰ ἀνθρώπου. Οἱ νεοπλατωνικὲς θέσεις βοήθησαν πολύτιμα τὴ μυστικὴ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἐκφρασθῇ, νὰ ὀλοκληρωθῇ, σὲ ὅσο βαθμὸ ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ βοήθησε τὸ χριστιανικὸ λόγο στὴν ἐπεξεργασία τοῦ δόγματος. Χάρις στὴ στάση τοῦ Μαξίμου καὶ ἄλλων πατέρων ἀπὸ τὴ μιὰ ξέφυγεν ὀριστικὰ ὁ χριστιανισμὸς τὴν κυριαρχία τῆς νοησιαρχικῆς ἐννοιολογίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ξέφυγε τὸν ἡσυχασμό, τὴ μοιρολατρία πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ αἰώνια ἀναγκαιότητα τῆς νεοπλατωνικῆς εἰκόνας. Οἱ στιγμὲς πρωτοβουλίας τῆς χριστιανικῆς εἰκόνας κράτησαν τὴν ἐνεργητικὴ δραστηριότητά τους, καὶ ἡ ἐλευθερὴ βούληση (τὸ αὐτεξούσιον) ὅλο τὸ βάρος πού τῆς ἀναγνωρίζει ὁ χριστιανισμὸς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χρι-

στιανισμός δηλαδή μένει στην ουσία του αυτό που ήταν, ώθηση προς δράση. Ἡ ἀγάπη, λέγει ὁ Μάξιμος, εἶναι ὁ πιὸ σύντομος δρόμος γιὰ τὸ Θεό· ἡ ἀγάπη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου παθητικὴ κατάσταση, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀντίθετη πρὸς τὴ γνώση· εἶναι ἓνα μαζί της (1). Ἔτσι ὁ ἀτελής μυστικὸς δρόμος τοῦ Πλωτίνου, πὸν ἦταν παθητικὴ ἐνατένιση, βρίσκει τὴν πληρότητά του μέσα στὸ χριστιανισμό, στὴν ὑπηρεσία τῆς μυστικῆς του οὐσίας, καὶ ὁ Χριστός, ὅπως εἴπαμε, μένει Χριστός, υἱὸς Θεοῦ καὶ ἱστορικὸ πρόσωπο, ἐμπειρία, μαρτυρία, ὑπαρξη.

Πρέπει νὰ θυμηθῆ πάλι κανεὶς πόσο ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἦταν γεμάτη φιλοσοφία, πόσο τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἦταν γεμάτο περιέργεια καὶ πολὺ λογικὰ καλλιεργημένο, σὲ πόσο λεπτεπίλεπτη λογικὴ διερεύνηση ἦταν μαθημένο, γιὰ νὰ ἐκτιμῆσιν τὸν σκληρὸ ἀγῶνα τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας· καὶ νὰ ἀποτιμῆσιν ὅσο ἀξίζει τὸ μεγάλο τους ἔργο, ὅτι διατήρησαν ἀλώβητη τὴ μυστικὴ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Γιὰ τὴ Δύση πὸν δὲν εἶχε πίσω της ὅμοια φιλοσοφικὴ παράδοση τὰ πράγματα ἦταν πολὺ πιὸ εὐκόλα. Ἐδῶ, στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή, δόθηκεν ἡ μεγάλῃ μάχη. Καὶ ἐδῶ κερδήθηκε. Ἡ τελευταία καὶ σπουδαιότερη φάση τῆς μάχης αὐτῆς κερδήθηκεν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Δὲν εἶναι αὐτὸ ἡ μικρότερη εἴσφορά τους στὸ νεώτερο κόσμος, ἀλλὰ δὲ βρῆκε ὅσην πρέπει κατανόηση. Τὸ σπουδαιότερο κεφάλαιο τῆς τελευταίας φάσεως ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἡ πάλη κατὰ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἡ ἀπορρόφησή του ἀπὸ τὸ χριστιανισμό μὲ τρόπο πὸν τὸν μετέβαλε σὲ σπουδαῖο κίνητρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἔκφραση τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ.

1. Περισσότερα γιὰ τὸ Μάξιμο, ὅπως καὶ γιὰ ὅσους βυζαντινοὺς ἀναφέρω, βλέπε στὸ ἔργο μου: *La philosophie Byzantine*.